

Надолішній Петро Іванович
*професор кафедри державного управління
і місцевого самоврядування
ОРІДУ НАДУ при Президентіві України,
заслужений працівник освіти України,
д.держ.упр., професор*

**УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ НА ЗАСАДАХ
ДЕМОКРАТИЧНОГО ВРЯДУВАННЯ: СВІТОГЛЯДНИЙ
І ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ**

Обґрунтовано концепцію (доктрину) сталого розвитку як одну з методологічних засад управління соціально-економічним розвитком в умовах глобальних викликів; виявлено основні перешкоди, що стоять на шляху її утвердження у вітчизняній політико-управлінській практиці і визначено шляхи їх подолання; розкриваються світоглядний та політико-правовий аспекти управління сталим розвитком на засадах демократичного врядування.

Ключові слова: *екологічний імператив; інститути громадянського суспільства; «інноваційна економічна теорія сталого розвитку»; концепція (доктрина) сталого розвитку; концепція переходу України до сталого розвитку; партнерська взаємодія; принципи демократичного врядування; системний підхід; сталий розвиток; управління сталим розвитком на засадах демократичного врядування.*

Nadolishniy Peter

**MANAGEMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT BASED
ON DEMOCRATIC GOVERNANCE: IDEOLOGICAL
AND POLITICAL-LEGAL ASPECTS**

The article explores the concept (doctrine) of sustainable development as one of the methodological principles of socio-economic development in the context of

global challenges; identified the main obstacles that stand in the way of the doctrine of sustainable development in national political and administrative practice, identified ways to overcome these obstacles; disclosed in the ideological and political-legal aspects of sustainable development based on democratic governance.

Key words: *environmental imperative; institutions of civil society; «an innovative economic theory of sustainable development»; concept (doctrine) of sustainable development; concept of Ukraine's transition to sustainable development; partnership cooperation; principles of democratic governance; systematic approach; sustainable development; management of sustainable development based on democratic governance.*

Надолишний Петр Иванович

**УПРАВЛЕНИЕ УСТОЙЧИВЫМ РАЗВИТИЕМ НА ПРИНЦИПАХ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ПРАВЛЕНИЯ (ВРЯДУВАННЯ):
МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ И ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТЫ**

В статье обоснована концепция (доктрина) устойчивого развития как одна из методологических основ управления социально-экономическим развитием в условиях глобальных вызовов; выявлены основные препятствия, стоящие на пути ее утверждения в отечественной политико-управленческой практике и определены пути их преодоления; раскрываются мировоззренческие и политико-правовые аспекты управления устойчивым развитием на принципах демократического правления (врядування).

Ключевые слова: *экологический императив; институты гражданского общества; «инновационная экономическая теория устойчивого развития»; концепция (доктрина) устойчивого развития; концепция перехода Украины к устойчивому развитию; партнерское взаимодействие; принципы демократического правления (врядування); системный подход; устойчивое развитие; управления устойчивым развитием на принципах демократического правления (врядування).*

Постановка проблеми. Одна з найсуттєвіших перешкод на шляху динамічного соціально-економічного поступу країни, її регіонів полягає сьогодні у фрагментарному сприйнятті нами буття, у нашій неспроможності охопити достатню сукупність взаємозв'язків і взаємозалежностей суспільних і природних процесів. Лінійність і стереотипність мислення істеблішменту, нерозуміння, що управління державою, процесами суспільного розвитку мають ґрунтуватися на науковому знанні, вже не кажучи про врахування того, що за межами нашого знання простягається неосяжне поле не пізнаного, яке час за часом постає перед нами у вигляді глобальних викликів, набуває для нації характеру «божої кари».

Серед світоглядних стереотипів, яких нам ніяк не вдається позбутися, той, що виражений у відомій тезі: «Ми не можемо чекати милості від природи, взяти їх у неї наше завдання». Фактично впродовж усієї історії цивілізації людина прагнула *взяти* від природи, причому на певному етапі – уже «варварськими» методами, настійно удосконалюючи їх. У результаті сягнувши в ХХ ст. досить високого рівня науково-технічного розвитку, людство постало перед реальною загрозою своєму існуванню. Відбувається інтенсивне якісне і кількісне знищення природних умов та ресурсів, необхідних і достатніх для існування всього живого, передусім людини. За прогнозом учених Римського клубу, зробленому наприкінці минулого тисячоліття, при збереженні тодішніх тенденцій у взаємодії суспільства і навколишнього середовища вже десь через пів століття могло б розпочатися масове вимирання землян.

Гостро ці питання порушив ще Генеральний Секретар ООН У. Тан. У його доповіді на загальних зборах ООН 1969 року взаємопов'язані явища демографічної лавини, вичерпування природних ресурсів і забруднення довкілля кваліфікуються як насування глобальної екологічної катастрофи. Ця доповідь – зразок першого системного підходу в політичній практиці до давньої, як світ, проблеми людини і природи, яка з того часу почала розглядатися з позиції настійної вимоги слідувати законам природи і враховувати обмеження, які накладають ці закони. Відтоді західні суспільства

швидко усвідомили загрозливість ситуації і сприйняли екологічний імператив як основу розвитку економіки [6], що, у свою чергу, сприяло започаткуванню теоретичних розробок моделей стійкого екологічно безпечного розвитку та здійсненню перших спроб їх впровадження.

У червні 1992 р. на зустрічі «Планета Земля» на найвищому рівні в Ріо-де-Жанейро була ухвалена Світова програма дій «Порядок денний на XXI століття», що відображає *всесвітню згоду і політичні зобов'язання з питань розвитку та економічного співробітництва*. 179 країн взяли на себе зобов'язання діяти разом – у дусі глобального партнерства – з метою активізації їх спільних зусиль задля справедливого задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь. Йдеться про впровадження засад: сталого розвитку – «sustainable development» (англ.). Документ передбачає, що забезпечення сталого розвитку є, в першу чергу, *обов'язком національних урядів* згідно з принципом спільної, але диференційованої відповідальності та потребує розробки національних програм і відповідної політики [49]. Усе більше країн приєднуються і до Ініціативи Хартія Землі [45].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем сталого розвитку в українській науковій думці було започатковано ще в 90-і роки минулого століття, фактично одночасно з першими спробами розроблення самої концепції переходу України до сталого розвитку. Але якщо на початку – це поодинокі публікації, то уже в першому десятиріччі, і особливо протягом останніх років, науковці, передусім фахівці з державного управління, менеджменту, соціальної географії, а також економісти, усе частіше звертаються до проблем сталого розвитку. Розкривається сутність концепції «сталості», здійснюється поглиблений аналіз категорійно-понятійного апарату різних галузей наук у контексті цієї концепції, досліджуються загальні засади переходу України, її регіонів і територіальних громад до сталого розвитку, обґрунтовуються організаційні і фінансово-економічні механізми забезпечення стійкого збалансованого розвитку територій, узагальнюється зарубіжний досвід переходу до сталого розвитку... [3, 6–7, 9–10, 13–17, 19–23, 31–36, 46].

Однак, усе ще бракує праць, які підняли б цю проблему на світоглядний рівень, розкривали сукупність причин часто неадекватного реагування влади і суспільства на глобальні виклики в контексті сталого розвитку.

Мета статті – обґрунтувати концепцію сталого розвитку як одну з методологічних засад управління соціально-економічним розвитком України на сучасному етапі, визначити основні перешкоди, що стоять на шляху її утвердження у вітчизняній політико-управлінській практиці, розкрити світоглядний та політико-правовий аспекти управління сталим розвитком на засадах демократичного врядування.

Виклад основного матеріалу.

Витоки концепції (доктрини) сталого розвитку.

Витоки концепції «сталості» (сталого розвитку) буде справедливим віднести до праць видатного вченого-мислителя, нашого співвітчизника, В. І. Вернадського.

В. І. Вернадський (1863 – 1945), автор сучасного вчення про біосферу і ноосферу, залишив нам цілісне бачення світу і завдань людини як на Землі, так і у Всесвіті. Він розглядав біосферу не просто як просторову категорію, а як складну єдину систему – оболонку, в якій живі істоти перебувають у складній взаємодії як із неживою природою (повітрям, водою, сонячною енергією), так і між собою і цим визначають хімічний стан зовнішньої кори нашої планети.

У 1944 р. В. І. Вернадський написав знамениту статтю «Декілька слів про ноосферу» (сам термін «ноосфера» було запропоновано Е. Леруа, 1927 р.). У статті В. І. Вернадський наголошував на тому, що в гущі, в інтенсивності і в складності сучасного життя людина практично забуває, що і сама вона, і все людство, від якого вона не може бути відділена, нерозривно зв'язані як жива речовина з матеріально-енергетичними процесами певної геологічної оболонки Землі – з її біосферою і не можуть бути фізично від неї незалежним ні на одну хвилину.

У ХХ столітті, зауважував мислитель, вперше в історії Землі людина відкрила і охопила всю біосферу, закінчила всю географічну карту планети

Земля, розселилася на всій її поверхні. Людство своїм життям стало єдиним цілим. Немає жодного клаптика Землі, де людина не могла б прожити, якщо б їй це було потрібно.

На наших очах докорінно міняється історичний процес... Людство, взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Це новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося. Це «ноосфера» (noos – в перекладі з грецької: розум, дух). Ноосфера – це нове геологічне явище на нашій планеті. В ній людина вперше стає найкрупнішою геологічною силою. Вона може й повинна перебудовувати своєю працею і думкою ділянку свого життя, перебудовувати докорінно у порівнянні з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються все більш і більш широкі творчі можливості. І може покоління моєї онучки уже наблизиться до їх розквіту...[2]

Дійсно, після публікації статті, як і передбачав вчений, обличчя планети – біосфера – хімічно різко міняється людиною свідомо, й, головним чином, несвідомо. Міняється людиною фізично й хімічно повітряна оболонка суші...тільки далеко не так, як мріяв вчений задля покоління своєї внучки, не так, як впливає з його вчення, тобто не відповідно до законів природи, а часто всупереч їм.

Однак, як уже зазначалося, оптимізм вченого не був зовсім безпідставним.

У декларації першої конференції ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972) було зазначено зв'язок економічного і соціального розвитку з проблемами навколишнього середовища. Друкуються наукові доповіді Римського клубу (1972), у яких сформульовані ідеї переходу цивілізації до стану «глобальної динамічної рівноваги». Зрештою, Генеральна Асамблея ООН (96 пленарна сесія, 11 грудня 1987 р.) «Наше спільне майбутнє» заслуховує звіт Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку [46]. Саме у цьому звіті прем'єр-міністр Норвегії Гру Харлем Брундтланд (Gro Harlem

Brundtland) визначила «сталий розвиток» (англ. sustainable development) як розвиток суспільства, що дозволяє задовольняти потреби нинішнього покоління, не наносячи при цьому шкоди можливостям майбутніх поколінь для задоволення їхніх власних потреб («development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs») [1, 48].

В українській мові поняттю «sustainable development» відповідають синоніми – «сталий розвиток», «стійкий екологічно збалансований розвиток» або «стійкий екологічно безпечний розвиток» (далі – сталий розвиток).

Вагомий внесок у розробку і конкретизацію концепції сталого розвитку зробив автор «інноваційної економічної теорії сталого розвитку» (як альтернативи парадигмі «економічного зростання», що ігнорує екологічну небезпеку через розвиток за екстенсивною моделлю), провідний дослідник економічних аспектів забруднення довкілля, колишній економіст Світового Банку Дейлі Герман. Спираючись на визначення Комісії Брундтланд, він використовує термін «сталий розвиток» для означення гармонійного, збалансованого, безконфліктного прогресу всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково обґрунтованими планами. Ці плани мають ґрунтуватися на системному підході, коли в процесі поступального інноваційного інтенсивного (а не екстенсивного) економічного розвитку країн одночасно позитивно вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації експлуатації, бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення, у тому числі за етнічними, расовими чи статевими ознаками. Сталий розвиток – це керований розвиток. Основою його керованості є системний підхід та сучасні інформаційні технології, які дозволяють швидко моделювати різні варіанти напрямків розвитку, з високою точністю прогнозувати їхні результати та вибрати з них найбільш оптимальний [Див., зокрема: 4].

ООН, починаючи з історичної зустрічі «Планета Земля» в Ріо-де-Жанейро у 1992 р., постійно привертає увагу світової спільноти до цієї проблеми.

Зокрема, концептуальні засади сталого розвитку суспільства знайшли подальший розвиток в заключних документах конференцій ООН: з розвитку населених пунктів 1996 року в м. Стамбулі (ХАБІТАТ – II); у Програмі дій із подальшого впровадження «Порядку денного на ХХІ століття» 1997 року («Rio+5»); у Йоганнесбурзькій Декларації Всесвітньої зустрічі зі сталого розвитку 2002 року («Rio+10»).

Проблема сталого розвитку для України.

Чи знайшла концепція (доктрина) сталого розвитку відображення в державній політиці України? Формально – так. Основні принципи та напрями національної політики сталого розвитку викладено в низці офіційних актів. Зокрема, 4 червня 1999 року Україною підписано Містобудівну хартію Співдружності Незалежних Держав (СНД), у якій, серед іншого, визначено керівні принципи, цілі, основні напрями та завдання сталого розвитку населених пунктів та облаштування територій. 24 грудня 1999 року Постановою Верховної Ради України №1359–XIV схвалено Концепцію сталого розвитку населених пунктів [24]. 26 квітня 2003 року Постановою Кабінету Міністрів України затверджено Комплексну програму на 2003–2015 роки реалізації рішень, прийнятих в Йоганнесбурзі («Rio+10») [26]. Рада національної безпеки і оборони України 11 листопада 2002 року розглянула питання про стан техногенної та природної безпеки в Україні; відповідне рішення було затверджене указом Президента України [37]. 4 вересня 2009 р. Верховна рада України ратифікувала Протокол про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Рамкова конвенція), ін.

Починаючи з 1997 р. з ініціативи НАН України і Мінекобезпеки України було здійснено декілька спроб розробки концепції переходу України до сталого розвитку. Однак концепція не була прийнята. Цільовою комплексною міждисциплінарною програмою наукових досліджень НАН України з проблем сталого розвитку, раціонального природокористування та збереження навколишнього середовища, затвердженою Розпорядженням Президії НАН

України від 03.02.2010 р., знову передбачено розробку та подання до органів влади проектів Концепції та Стратегії сталого розвитку України і відповідного Національного плану дій.

Тим часом, важливі державні документи з питань соціально-економічного розвитку, що приймалися, здебільшого розроблялися з позиції: вирішимо ту чи іншу соціально-економічну проблему, а тоді подумаємо про «відтворення цілісності природного середовища» і про долю майбутніх поколінь. Кроком вперед на шляху до впровадження комплексного підходу до вирішення питань розвитку країни стала Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [8]. Однак і в ній поняття «сталий соціально-економічний розвиток» ще не повною мірою відповідає концепції сталого розвитку як стійкого екологічно збалансованого.

Успадкувавши від СРСР ресурсозатратну, технологічно застарілу й екологічно шкідливу економіку та вкрай занедбане навколишнє природне середовище, Україна за роки незалежності так і не змогла подолати негативні тенденції свого попереднього розвитку. Більше того, ці тенденції усе більше поглиблюються. Їх прояви: зростання ресурсо- і енергомісткості виробництва, подальша деградація довкілля та вичерпування природно-ресурсної бази, погіршення загального стану здоров'я нації, різке загострення демографічної ситуації... Тривалість життя в Україні сьогодні становить у середньому близько 66 років (в Японії – 82, Швеції – 80, Польщі – 74), що зумовлено як кризовими явищами в економіці і соціальній сфері, так і антропогенним навантаженням на навколишнє природне середовище, взаємозв'язком цих факторів. Близько 15 відсотків території України з населенням понад 10 млн. чоловік перебуває в критичному екологічному стані [Див., зокрема: 44].

Тобто йдеться уже не тільки про завтрашній день. Нинішнє покоління має врати через неконтрольовану вирубку лісів у Карпатах; забруднення територій відходами хімічної промисловості або залишками високотоксичних матеріалів після згорання військових баз, закриття копалень; забруднення повітря

промисловими підприємствами (переважно гірничо-видобувної, металургійної, хімічної промисловості та паливно-енергетичного сектору) і автомобільним транспортом; глибоченні вирви площею в десятки гектарів над шахтними виробками або через розмивання ґрунтів витокami із зношених міських комунікацій; забруднення джерел питної води і акваторій у зонах відпочинку каналізаційними і промисловими стоками... Зони екологічної катастрофи, підвищеної екологічної небезпеки, надзвичайної екологічної ситуації, екологічного лиха, екологічного ураження, офіційно визнані і не визнані (Чорнобильська зона, м. Калуш, села Кропивник і Сивка-Калуська Івано-Франківської області, селище Каланчак на Херсонщині, Сянки Львівської області, озеро Сасик на Одещині, чимало міст і сіл у Дніпропетровській та Донецькій областях, ін.) покривають усю карту України.

Характерною особливістю негативних екологічних процесів є їх велика інерційність, а часто – незворотність. Так, не відновляться в масштабі історичного часу знищені ерозією чи дефляцією родючі ґрунти. А це питання особливе. Як відомо, на теренах України знаходиться третина світових запасів чорноземів. На сьогодні це унікальна можливість виробляти екологічно чисті продукти харчування. Але чи створені передумови для цього? В Україні найвищий у Європі рівень розораності земель. Уже перші кроки на шляху до альтернативних джерел енергії, що цілком відповідають концепції сталого розвитку, у нашому виконанні вступають у протиріччя з тією ж концепцією: маються на увазі неконтрольовані посіви ріпаку, інших технічних культур – сировини для біопалива при чи не повному ігноруванні сівозмін, що призводить до неймовірного виснаження ґрунтів.

«Український чорнозем, писав В. Докучаєв, – результат надзвичайно вдалого і дуже складного комплексу цілого ряду фізичних умов», і ніде на земній планеті навіть за мільйони років не може виникнути «такого багатого ґрунту, який становить корінне, ні з чим не порівнюване багатство» [5]. Наявність такого унікального скарбу можна пояснити тим, що протягом історії Землі значний масив українських земель (Вінницька,

Житомирська області) з часів появи на планеті перших земних рослин і тварин (Силурійський період) жодного разу не затоплювалася водами морів. Таким чином, протягом сотень мільйонів років тут нарощувався плодоносний ґрунт і накопичувався найбагатший у світі генофонд... Відтак зрозуміло, чому наша земля є батьківщиною «базової» аграрної технології післяпотопного людства (Трипільська культура – П.Н.), котра забезпечила його розвиток упритул до наших днів (Див.: 12, с. 87).

Засади демократичного врядування в управлінні сталим розвитком

До базових засад управління сталим регіональним розвитком належить віднести також принципи демократичного врядування, зокрема – участі громадян, і партнерства, що обумовлюють характер державно-управлінських відносин в даній сфері як суб'єктно-суб'єктну взаємодію, а також принципи відкритості і прозорості влади, ін.

З позиції Європейської Академії сталого сільського розвитку (Асоціація Євроакадемія), забезпечення сталого розвитку населеного пункту має обов'язково ґрунтуватися на засадах «інтеграції та участі громади». Тобто формування сталих (життєздатних сьогодні та в перспективі) місцевих громад постає як форма самоорганізації населення для вирішення основних питань його життєдіяльності у соціальній, економічній, культурній та екологічній сферах і забезпечення розвитку населених пунктів на довготривалій основі. Життєздатною ж можна вважати ту громаду, в якій постійно підтримується достатня кількість робочих місць, діє місцева система безпеки (включно з екологічною), існує можливість для освіти та навчання протягом усього життя, розгалужена й доступна транспортна та медична інфраструктура, і коли всі члени громади мають рівні можливості для підвищення якості свого життя. При цьому наявні ресурси справедливо розподіляються і ефективно використовуються як для потреб сьогодення, так і з врахуванням потреб наступних поколінь.

Вирішення цих проблем тісно пов'язане з розвитком місцевого самоврядування, забезпеченням його належними джерелами фінансування,

розв'язанням питань ресурсного забезпечення життєдіяльності місцевих громад, з підвищенням відповідальності громад, органів місцевого самоврядування за реалізацію принципів сталого розвитку на своїй території. Ключову роль у вирішенні проблеми сталого регіонального розвитку відіграє взаємодія органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади різних рівнів і з іншими органами місцевого самоврядування, приватним сектором і громадськими організаціями у межах відповідних територій.

Практично в усіх розвинених країнах провідна роль у лобіюванні питань сталого розвитку належить інститутам громадянського суспільства. В Україні сформувалася розгалужена мережа неурядових організацій з питань сталого розвитку, більшою мірою екологічного спрямування. В усіх обласних центрах створені організації Всеукраїнської екологічної ліги, що ставить за мету поліпшення екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету громадян, підвищення рівня їх екологічної освіти та культури. Близькою за змістом і формами є діяльність організацій Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ». Активну позицію в питаннях сталого розвитку займають регіональні відділення Українського товариства охорони природи, місцеві організації партії зелених.

Діє Українська Асоціація Римського Клубу. Зокрема, їй належить заслуга в активізації процесу формування профільних консультативно-дорадчих органів при вищих органах державної влади у 2009 році [43]. У 2001 році створена Українська неполітична громадська організація «Інститут сталого розвитку» як партнер Інституту всесвітнього спостереження. Її діяльність протягом перших років засвідчила реальні можливості, зокрема, в таких питаннях, як проведення громадського моніторингу дотримання законодавства в галузі земельних відносин, розробки та впровадження національних та регіональних кампаній адвокати для просування в парламенті й Уряді України змін до законодавства в галузі земельних ресурсів, внесення доповнень до національних програм енергозбереження та впровадження альтернативної енергетики і лобіювання аналогічних регіональних програм, ін. [11]

Масштабною за чисельністю і потенційними можливостями є мережа національно-культурних об'єднань і їх асоціацій. Якщо у 1991 році в Україні діяло лише 87 національно-культурних товариств, то сьогодні уже налічується близько 800 громадських об'єднань цього спрямування, більше 30 з яких мають всеукраїнський і понад 140 – обласний статус. Ситуація, що склалася наприкінці 2010 р. у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу, засвідчила, що процес суспільної самоорганізації та інституціоналізації громадянського суспільства триває.

Неурядові організації в Україні уже накопичили значний потенціал. Однак їх можливості у вирішенні проблем стійкого екологічно збалансованого розвитку залишаються недостатньо витребуваними як центральними, так і місцевими органами влади, а в ряді випадків й ігноруються. Громадські організації далеко не завжди залучаються до розробки програм соціально-економічного розвитку регіонів і окремих населених пунктів. Не найкращим чином використовуються їх можливості в різних сферах суспільного життя, зокрема – в економіці, освіті, культурі, науці, інформаційній діяльності, а також в охороні і відновленні навколишнього середовища. Сайти органів влади не містять необхідної інформації з питань сталого розвитку. Особливо це стосується тих урядових структур, діяльність яких безпосередньо пов'язана з природними ресурсами, охороною довкілля та екологічною безпекою.

Важливу роль у підвищенні ефективності використання ресурсів, зведенні до мінімуму відходів та охорони здоров'я людини і якості навколишнього природного середовища покликані зіграти промислові кола (державний сектор) і приватний бізнес. Тим часом, охорона та раціональне використання навколишнього природного середовища не віднесено до їх пріоритетів. Ними не створені організаційні механізми, які сприяли б розробленню узгоджених позицій у виробництві і на ринку щодо просування товарів, вироблених на основі екологічно безпечних, ресурсозберігаючих технологій, товарів-замінників традиційних товарів, а також відстоюванню перед Верховною Радою та Урядом необхідності створення сприятливих

фінансово-економічних умов для випуску продукції, що відповідає європейським екологічним нормам і стандартам.

Вирішення завдань сталого розвитку неможливе без постійної і конструктивної співпраці науковців, органів публічної влади та широкої громадськості. Партнерська взаємодія забезпечить урядовцям доступ до найновіших знань, які необхідні для розробки планів переходу до сталого розвитку, а вченим і технічним фахівцям – можливість визначити наукові пріоритети і працювати на вирішення найбільш актуальних проблем. Однак така співпраця лише намічається, у кращому випадку – має епізодичний характер.

Роль профспілок у контексті переходу до сталого розвитку вбачається насамперед в посиленні контролю за дотриманням власниками взятих під час приватизації соціальних зобов'язань, в охороні праці, сприянні збереженню довкілля, такому розвитку підприємств і організацій, що відповідав би критеріям сталості. Виконання цієї місії можливе за умови партнерської співпраці з адміністраціями підприємств і організацій, органами публічної влади, діловими колами, за активізації участі трудових колективів в розробці та реалізації стратегії сталого розвитку.

Прикладом реалізації завдань сталого розвитку на засадах демократичного врядування може бути «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку», що виконується в межах Програми розвитку ООН в Україні. Її мета – сприяння врядуванню за широкої участі громадян для покращення якості життя населення в містах України. Основні партнери «Муніципальної програми...»: міські ради, місцеві громади, Парламентський комітет з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування; Міністерство з питань житлово-комунального господарства України; Українська асоціація місцевих та регіональних влад; вищі навчальні заклади та органи державної влади (обласні державні адміністрації), громадські об'єднання [18].

Згідно з міжнародною практикою, роль загальнонаціонального органу з вироблення стратегії сталого розвитку країни і консолідації зусиль усіх секторів суспільства (держави, бізнесу та громадськості) для її практичного впровадження має виконувати консультативно-дорадчий орган (Національна рада зі сталого розвитку, Національна комісія, ін.).

«Історія» формування таких органів розпочалася в Україні лише з 1997 р. Національна комісія зі сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України була утворена Постановою Кабінету Міністрів від 30 грудня 1997 р. і ліквідована його Постановою від 4 вересня 2003 р. [25, 27]. Згідно з указами Президента від 4 лютого і від 3 травня 2003 р. була утворена Національна рада зі сталого розвитку України при Президентові України. Ліквідована – Указом Президента України від 19 лютого 2007 р. №118/2007. [37, 38, 39]. 21 серпня 2009 р. Президент України утворює Національну раду з питань науки, інновацій та сталого розвитку України при Президентові України [40]. Однак уже 2 квітня 2010 р. Указом Президента України вона також була ліквідована [41].

Дещо інша доля випала на цей раз Національній раді зі сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України, утвореній Постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2009 р. [28]. У лютому 2010 року список її членів доповнюється представниками екологічних організацій і бізнесу. Після зміни складу Уряду рада впродовж кількох місяців не працює. 25 серпня 2010 р. Кабінет Міністрів затверджує новий склад Національної ради [29]. Однак у його списку бракує представників впливових структур приватного бізнесу, мінімізована участь неурядових організацій, що обмежує можливості ради як організаційного механізму забезпечення партнерства, а отже виконання покладених на неї завдань.

Отже, впродовж більш ніж 10 років так і не було створено структури загальнонаціонального рівня, що була б спроможною об'єднати зусилля урядових органів, фахівців у галузі сталого розвитку, представників бізнесу та неурядових організацій з метою впровадження в практику засад сталого розвитку. Консультативно-дорадчі і координаційні органи з питань сталого

розвитку при регіональних і місцевих органах влади створені лише в поодиноких випадках.

Стратегія сталого розвитку України в контексті євроінтеграційної політики і зарубіжного досвіду.

Зрештою, очікування конкретних кроків з боку ЄС назустріч Україні привело до усвідомлення того, що домінуючий в країні підхід до вирішення проблеми сталого розвитку може поставити під сумнів її готовність виконувати взяті на себе зобов'язання. Адже Європейська модель «еко-соціальної ринкової економіки» має стати стратегічним орієнтиром для України, оскільки була офіційно закріплена в ЄС у 2001 р. прийняттям «Стратегії сталого розвитку Європейського Союзу». У Плані дій Україна – ЄС, підписаному Комісією ЄС і Кабінетом Міністрів України в лютому 2005 р., сталий розвиток визначається як важлива довгострокова мета, і деталізується в окремому пункті Плану. В ньому зафіксована необхідність:

- формування адміністративної структури та процедур для забезпечення стратегічного планування сталого розвитку в Україні за участі усіх зацікавлених сторін;
- розробки, прийняття та впровадження національної стратегії сталого розвитку;
- інтеграції відповідних принципів в секторальну політику в Україні, а саме в промислову, енергетичну, транспортну, аграрну та регіональну політики [44].

Впродовж 2008–2009 рр. був розроблений проект Закону України «Про Стратегію національної екологічної політики України на період до 2020 року» і на початку 2010 року внесений попереднім Кабінетом Міністрів до парламенту (одержаний Верховною Радою 03.02.2010 і зареєстрований за N 6033). Офіційно вдруге цей проект поданий до Верховної Ради приблизно через півроку (зареєстрований за № 7053 від 27.08.2010). Верховна Рада України 4 листопада 2010 року прийняла проект за основу. Цією ж Постановою Верховної Ради було доручено Кабінетові Міністрів України розробити та затвердити

протягом 2010 року Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища. Після доопрацювання у профільному комітеті законопроект належало внести на розгляд Верховної Ради України у другому читанні [30].

Щодо проекту Стратегії, то у ній визначаються мета і принципи національної екологічної політики, її стратегічні цілі та завдання, інструменти і етапи реалізації, очікувані результати виконання. Передбачена підготовка державних цільових програм охорони навколишнього природного середовища для окремих галузей національної економіки, що включають: технічне переоснащення виробничого комплексу та впровадження енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій; збільшення обсягу використання енергетичних джерел з низьким рівнем викидів двоокису вуглецю до 2015 року на 10% і до 2020 року на 20%; зниження до 2020 року на 15% рівня забруднення вод в результаті реконструкції існуючих та будівництва нових міських очисних споруд тощо.

Однак прийняття Закону України «Про Стратегію національної екологічної політики України на період до 2020 року» не вичерпує проблему сталого розвитку в цілому, не виключає необхідності прийняття концепції сталого розвитку України. І сама по собі Стратегія національної екологічної політики не стане методологічною основою діяльності органів влади усіх рівнів. Тим більш – господарюючих суб'єктів поспіль, усього суспільства. Адже, по суті справи, йдеться про нову парадигму господарювання, управління суспільним розвитком.

Постає необхідність не просто пропаганди ідеї сталого розвитку (просвітництва), а ґрунтовного вивчення сутності його концепції, створення механізмів, формування у кадрів умінь її реалізації. А це питання не тільки технології, це світоглядна проблема національного масштабу, яка може бути розв'язана завдяки об'єднанню і координації зусиль органів влади та інститутів громадянського суспільства, школи (середньої і вищої), закладів культури і

засобів масової інформації. Має бути перебудована система підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів для органів публічної влади.

Важливе значення для вирішення практичних завдань переходу країни до сталого розвитку відіграватиме вивчення зарубіжного досвіду.

Реалізація документів ООН, прийнятих у межах декларації «Наше спільне майбутнє», знаходиться в центрі уваги урядів провідних країн світу. Зокрема, за останні 40 років країни-члени ЄС прийняли більш 300 нормативно-правових актів, що стосувалися головним чином переходу на альтернативні джерела енергії, обмеження забруднення довкілля, запровадження стандартів мінімізації викидів, а також у сфері поводження з відходами, забруднення водних ресурсів та атмосферного повітря. Системного характеру ця робота набула після прийняття «Стратегії сталого розвитку Європейського Союзу». Взаємодія державних та муніципальних органів з громадянами та суб'єктами господарювання Європейських країн ґрунтується на засадах відкритості та прозорості влади, вільному доступі до інформації, дієвому контролю та нагляді з боку інститутів громадянського суспільства.

Європейська екологічна політика – це політика децентралізації, тобто делегування повноважень щодо її формування і реалізації на регіональний рівень. Саме на цьому рівні найбільш ефективно застосовуються механізми економічного стимулювання публічного та приватного секторів економіки з метою зменшення техногенного навантаження людини на екологію. Широко застосовуються такі заходи, як-от: звільнення від податків чи зменшення оподаткування власників фірм, які переоснастили свої підприємства та перейшли на екологічно чисте виробництво; надання субсидій на запровадження альтернативних джерел електроенергії; прямі дотації на будівництво водоочисних споруд, екологічно чистих методів переробки сміття; запровадження платежів за використання водних, земельних, повітряних та інших ресурсів землі, у тому числі тваринного та рослинного світу, ін. [7, 20].

Саме курс на інтеграцію в європейську спільноту починає справляти певний позитивний вплив на процес впровадження принципів сталого розвитку

в регіональну політику України. Так, на початку вересня 2010 р. в Ужгороді відбулася міжнародна науково-практична конференція «Сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів Європи». Учасниками конференції були керівники-члени Міжрегіональної асоціації «Карпатський Єврорегіон». На її пленарних засіданнях були обговорені питання: про сталий розвиток Карпат та інших гірських регіонів як запоруку збереження екологічного та кліматичного балансу всієї Європи; про впровадження європейських принципів сталого розвитку в регіональній політиці України; про роль українських Карпат у формуванні сталого розвитку України; про розвиток екологічного законодавства України в контексті правової системи Європейського Союзу; про екологічну економіку, природоохоронні території і розв'язання проблем з їх розвитку... Учасники конференції заслухали також доповіді про поглиблення транскордонного співробітництва, покликаною забезпечити сталий розвиток гірських територій, про туризм як фактор соціально-економічного розвитку гірських регіонів, про особливості інвестиційних проектів у гірських районах Карпатського регіону, про Концепцію ведення лісівництва в горах, еколого-енергетичну безпеку Карпат.

У схвалених Резолюції і Рекомендаціях конференція визначила шляхи подальших дій на всіх рівнях у питаннях сталого розвитку Карпат та інших гірських регіонів Європи. Ці документи було передбачено внести на розгляд Комітету з питань сталого розвитку та пленарної сесії Конгресу Ради Європи [32].

З огляду на стартові умови (з позиції стану промислової екології) привертає, зокрема, увагу сучасна практика США. Сьогодні, оздоровлення навколишнього середовища – один з пріоритетів державної політики цієї країни. Доланню спротиву природних монополій, зайнятих виробництвом традиційних джерел енергії, сприяє створена загальнонаціональна Бізнес-Рада з питань сталого розвитку, в якій беруть участь багато компаній, передусім з числа тих, що спеціалізуються на так званих «нових» індустріях альтернативної енергетики та високих технологіях [51].

Розгортається процес використання альтернативних джерел енергії на основі екологічно чистих технологій. Так, компанія BME Systems Corp. встановлює і вводить в експлуатацію компактні електростанції в діапазоні потужності від 10 кВт до 5 МВт, які використовують в якості палива відходи сільськогосподарського виробництва, побутові відходи і відходи очисних споруд, ін. Побудовані на основі японської технології, дані системи використовують процес газифікації для вилучення горючої фракції із сировини. Завдяки цьому досягається різке зниження викидів в атмосферу в порівнянні з електростанціями, що працюють за принципом прямого спалювання нафтопродуктів, вугілля або відходів.

Сформована урядова система відстеження сталого розвитку країни. Визначено індикатори сталого розвитку, які органічно пов'язані з промисловою екологією. Діє федеральна служба екологічної статистики. Визначено також інституційний механізм звітності (SDI) для США. В експериментальному переліку показників сталості (2001) виділено економічні, екологічні, соціальні і дві групи комплексних показників: показники на рівні громад і показники з питань управління в корпорації та урядовій установі [50].

Розпочато підготовку фахівців у галузі сталого розвитку. Така підготовка за докторською і магістерською програмами (PhD – доктор філософії і магістр гуманітарних наук) здійснюється, зокрема, у Колумбійському університеті. Мета цих програм – формування покоління науковців і фахівців-практиків, підготовлених для проведення досліджень та аналізу політики з метою забезпечення сталого розвитку, здатних самостійно вирішувати проблеми, що обумовлені сучасними цивілізаційними викликами. Програми поєднують в собі елементи традиційної освіти в галузі суспільних наук зі значним компонентом знань в галузі природничих наук. Випускники знаходять роботу в навчальних закладах, в урядових відомствах як у США, так і в міжнародних організаціях, що опікуються охороною навколишнього середовища і сталого розвитку, або в таких, як МВФ і Світовий банк, у приватних фірмах, що здійснюють проекти у

галузі сталого розвитку, в консалтингових фірмах, що надають відповідні консультаційні послуги [47].

Висновки.

1. Природні катаклізми і техногенні аварії останніх років, що мають наслідком екологічні катастрофи (США, Угорщина, Російська Федерація...), менш масштабні, але не менш тривожні факти в Україні – вирви над шахтними виробками, підтоплення цілих населених пунктів, руйнування чорноземів, засолення сотень тисяч гектарів земель в районах поливного землеробства на Півдні України, ін., викликають в пам'яті Чорнобиль, примушують поставити перед собою цілу низку запитань. Чи тією дорогою ми йдемо до визначеної мети? Чи усвідомлюємо необхідність не просто переосмислення свого відношення до природи, а готовності адекватно діяти в інтересах сьогоденного і завтрашнього дня нації і ширше – самозбереження людства? І де ключ до того, аби прийняті Україною документи як свідчення її згоди з «Порядком денним на XXI століття» набули характеру практичних дій?
2. Відтак усе ще залишається актуальним заповіт В.І. Вернадського, що людство має усвідомити свою силу і роль у біосфері і тоді настане новий етап її розвитку – перехід у новий стан, так звану сферу розуму – «ноосферу», в якій людина стане основною геологічною силою і, свідомо використовуючи свої знання, буде підтримувати існування біосфери та сприяти її розвитку в інтересах своїх і майбутніх поколінь. Тобто сталий розвиток обґрунтовано можна віднести до найбільш перспективних ідеологій XXI ст. і навіть усього третього тисячоліття, яка, з поглибленням наукової обґрунтованості, скоріше за усе значно потіснить існуючі світоглядні ідеології, як такі, що є фрагментарними, неспроможними забезпечити збалансований розвиток цивілізації. Перехід до моделі сталого розвитку постає однією з ключових проблем у контексті еволюції суспільства в довгостроковій перспективі, формування державної політики соціально-економічного розвитку, адекватної сучасним викликам.

3. З метою інтеграції України в Європейське співтовариство зроблено перші кроки на шляху екологізація державної політики. Проте у цілому суспільне усвідомлення цієї необхідності відбувається вкрай повільно. Принципи, ухвалені на саммітах ООН з питань природного довкілля і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Йоганнесбурзі (2002 р.), не стали світоглядною основою діяльності владних структур, не отримали належного втілення в законодавстві й урядових програмах різних рівнів, залишаються ще мало відомими в політичних і бізнесових колах.
4. Триває практика розгляду і прийняття економічних, соціальних і екологічних рішень без необхідного їх поєднання в єдину комплексну систему на основі перспективної та збалансованої стратегії розвитку країни і її регіонів відповідно до принципів сталого розвитку. Переважає вузько галузевий і тимчасовий підхід, здебільшого бракує прогнозування наслідків ухвалених рішень у майбутньому. Позначається відсутність зваженої державної регіональної політики. Окремі кроки щодо впровадження засад сталого розвитку на регіональному і місцевому рівнях здійснюються головним чином в межах міжнародних проектів.
5. Постала нагальна необхідність завершення розробки і прийняття Концепції сталого розвитку країни, яка б визначила методологічні засади державної соціально-економічної і культурної політики на ХХІ ст., у тому числі державної регіональної політики. Наступним кроком має стати формування дієвих механізмів (нормативно-правових, організаційних, економічних, політичних, соціально-психологічних, процесуальних, ін.), покликаних забезпечити реалізацію концепції. Уже наразі ідеологія сталого розвитку мала б бути покладена в основу при розробці заявлених і наступних національних інвестиційних проектів за участю приватного сектору, а також в процесі передбаченого коригування Програми економічних реформ.
6. Парадигма сталого розвитку детермінує необхідність усвідомлення не тільки політиками й урядовцями, а й бізнесом, великим передусім, соціальної відповідальності за сьогоднішній день і майбутнє нації. Завдання влади –

визначити «правила гри», які поставили б усіх суб'єктів ринку в рівні умови і стимулювали впровадження технологій, котрі зменшують шкідливий вплив промислових підприємств на довкілля, а також партнерську взаємодію на даному напрямі. Доцільно переглянути персональний склад Національної ради зі сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України, розширивши представництво неурядових організацій і асоціацій бізнесу. На заохочення спільної діяльності неурядових організацій та органів влади у справі досягнення сталого розвитку має бути спрямована урядова політика в цілому.

7. Згідно із законодавством місцеві органи державної влади і органи місцевого самоврядування несуть пряму відповідальність за розвиток відповідних територій і наділені для цього відповідними повноваженнями. У їх компетенції розроблення, прийняття і реалізація стратегій регіонального розвитку, участь у загальнодержавних програмах, управління сферою благоустрою, ін. Відтак належить переглянути прийняті стратегії економічного та соціального розвитку населених пунктів, районів, областей (АРК) і внести необхідні зміни та доповнення до них, а також створити при регіональних органах публічної влади (обласних державних адміністраціях і/чи обласних радах) профільні консультативно-дорадчі органи або розширити повноваження інших громадських рад.
8. Доцільно переглянути навчальні програми в системі професійного навчання державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування з метою їх актуалізації відповідно до концепції сталого розвитку, головним чином через коригування змісту навчальних дисциплін, а також запровадити спеціалізацію з управління сталим розвитком. Заслуговує на увагу зарубіжний (США, європейських країн) досвід підготовки фахівців-експертів і практиків з проблем сталого розвитку за магістерськими і докторськими (PhD) програмами.
9. Формування нової моделі розвитку, як розвитку на випередження, передбачає розробку власних технологій по раціональному використанню ресурсів, їх відтворенню, а також розробку технологій залучення нових

недефіцитних або поновлюваних ресурсів. Для цього необхідно забезпечити повноцінний розвиток фундаментальної науки, створити широку мережу дослідницьких центрів, які б досягнення фундаментальної науки трансформували в нові технології задля сталого розвитку суспільства, розробити механізми впровадження наукових розробок в практику.

Література.

1. А/Рез/42/187: Звіт Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку. Генеральна Асамблея ООН. 96 пленарна сесія, 11 грудня 1987 р.
2. *Вернадський В. І.* Кілька слів про ноосферу. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.valeolog.com/noosphre.htm>.
3. *Глобальні зміни клімату: економіко-правові механізми імплементації Кіотського протоколу в Україні / За ред. В. Я. Шевчука.* – К.: Геопринт, 2005. – 147 с.
4. *Дейлі Герман.* Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Пер. з англ.: Інститут сталого розвитку. – К. : Інтелсфера, 2002. – 312 с.
5. *Докучаєв В. В.* Російський чорнозем / В. В. Докучаєв. – Київ – Харків, 1952. – С. 416.
6. *Дробноход М.* Стійкий екологічно безпечний розвиток: український контекст / Микола Дробноход. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.dt.ua/30_00/3320/31183.
7. *Екологічна політика в країнах ЄС: такі різні європейські зелені* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.sustainable-cities-net.org.ua/publicationshow.php?id=243>.
8. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Програма економічних реформ на 2010–2014 роки. Комітет з економічних реформ при Президентові України. Версія для обговорення. 2 червня 2010 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf.
9. *Іжа М. М., Красностанова Н. Е.* Критерії оцінювання ефективності сталого розвитку / Іжа Микола Михайлович, Красностанова Наталія

- Едуардівна // Сучасна регіональна політика: формування, реалізація та розвиток публічної служби : матеріали підсумк. наук.-практ. конф. Заміжнар. Участю 23 вересня 2010 р. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010. – С. 3–4.
10. *Іжа М., Попов С.* Концепція переходу України до сталого розвитку: інноваційно–управлінський аспект / Іжа Микола, Попов Сергій // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ / [голов. ред. М. М. Іжа]. Вип. 2 (42). – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010. – С. 3– 8.
11. *Інститут* сталого розвитку (МГО «ІСР»). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.isd.ucoz.ua>.
12. *Канигін Ю. М.* Віхи священної історії: Русь-Україна / Ю. М. Канигін. – К., Україна, 2001. – 368 с.
13. *Карпенко В. В.* Розвиток міжсекторного партнерства в процесі розвитку громад: світовий досвід // Електронний збірник ОРІДУ НАДУ при Президентові України. – 2010. – Вип. 2.
14. *Карпенко В. В.* Співвідношення понять сталого й комплексного розвитку на рівні сільських територіальних громад – Електронний збірник «Публічне адміністрування: теорія та практика» Дніпропетровського РІДУ при Президентові України. – № 2.– 2010.
15. *Масловська Л. Ц.* Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика/ Людмила Цезарівна Масловська. – Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К. : Видавництво КНТЕУ, 2003. – 365 с.
16. *Мельник Л. Г.* Основи стійкого розвитку: Навчальний посібник для післядипломної освіти/ Леонід Григорович Мельник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 383 с.
17. *Миколайчук М. М.* Фінансово-економічний механізм забезпечення стійкого збалансованого розвитку регіону : монографія / М. М. Миколайчук ; за наук. ред. І. В. Розпутенка. – К.: НАДУ, 2010. – 308 с.

18. *Муниципальна* програма врядування та сталого розвитку. Програма розвитку ООН в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.undp.org.ua/ua/local-development-and-human-security/613-municipal-governance-and-sustainable-development-programme>.
19. *Надолішній Петро*. Професійна компетентність політика і урядовця як умова дієвості публічної влади: взаємозв'язок теоретико-світоглядної і практичної складових / П. І. Надолішній // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ: спецвипуск до 15-річчя ОРІДУ НАДУ при Президентіві України / [голов. ред. М. М. Іжа]. Вип. 3 (43). – Т. 1 – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010. – С. 62–73.
20. *Національна* екологічна політика в Україні: оцінка і стратегія розвитку / Френсіс О'Донелл, Василь Джарти, Василь Шевчук та ін. / [ред. Л. Малківська]; Соруґіт. ПРООН Україна. – К.: ТОВ «Компанія «ВАІТЕ», 2007.
21. *Невелєв О. М.* Сталий розвиток регіону: стратегічні напрями та механізми / О. М. Невелєв, Б. М. Данилишин. – К., 2002. – 128 с.
22. *Осауленко О. Г.* Сталий соціально-економічний розвиток: моделювання та управління/ Олександр Григорович Осауленко. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2000. — 176 с.
23. *Павловський М. А.* Макроекономіка перехідного періоду: Український контекст/ Михайло Антонович Павловський. — К. : Техніка, 1999. – 334 с.
24. *Постанова* Верховної Ради України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів» від 24 грудня 1999 року № 1359–XIV [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
25. *Постанова* Кабінету Міністрів «Про Національну комісію сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України» від 30 грудня 1997 р. № 1491 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1491-97-%EF&p=1290510757374944>.

26. *Постанова* Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому самміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки» від 26 квітня 2003 року N 634 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
27. *Постанова* Кабінету Міністрів «Про ліквідацію Національної комісії сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України» від 4 вересня 2003 р. №1414 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1414-2003-%EF>.
28. *Постанова* Кабінету Міністрів України «Про утворення Національної ради із сталого розвитку України» від 16 вересня 2009 року N 997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997-2009-%EF>.
29. *Постанова* Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 р. N 997» від 25.08.2010 р. N 723 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=723-2010-%EF>.
30. *Постанова* Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про Стратегію національної екологічної політики України на період до 2020 року» від 4 листопада 2010 року N 2686-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2686-17>.
31. *Прадун В. П.* Сталий розвиток регіональних агропромислових комплексів/ Валентин Пантелійович Прадун. / НАН України; Об'єднаний ін-т економіки / В. М. Трегобчук (відп. ред.). — К. : ОІЕ НАН України, 2005. — 254 с.
32. Прес-Центр «ЗАКАРПАТТЯ». Електронний ресурс – Режим доступу: <http://zakarpattia.net.ua/ukr-news-72467-V-Uzhhorodi-uchasnyku-mizhnarodnoi-konferentsii-pro-stalyi-rozvytok-Karpat-pidbyly-pidsumky-dvodennoi-roboty>.

33. *Сайт* Міністерства охорони навколишнього природного середовища. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/content/article/6757>.
34. *Скрипченко Н. М.* Науково-теоретичні підходи до визначення понятійного апарату концепції стійкого розвитку територій [Електронний ресурс]: Теоретичні та прикладні питання державотворення. Електронне наукове фахове видання Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – 2009. – Вип. 4. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2008-4/R_1/09snmsrt.pdf.
35. *Сталий* розвиток територіальної громади: управлінський аспект: [Монографія] / [Куц Ю. О., Мамонова В. В., Чаплигін О. К. та ін.]; за заг. ред. Ю. О. Куца, В. В. Мамонової. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – 236 с. – (Серія «Державне управління XXI століття»).
36. *Топалова Е. Х.* Впровадження системи екоменеджменту як фактор забезпечення сталого розвитку міста / Топалова Ельзара Халілівна // Сучасна регіональна політика: формування, реалізація та розвиток публічної служби : матеріали підсумк. наук.-практ. конф. За міжнар. участю 23 вересня 2010 р. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010. – С. 56–57.
37. *Указ* Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 листопада 2002 року «Про стан техногенної та природної безпеки в Україні» від 4 лютого 2003 року N 76/2003 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=76%2F2003>
38. *Указ* Президента України «Про Положення про Національну раду зі сталого розвитку України та її персональний склад» від 3 травня 2003 р. № 388/2003 [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=388 %2F2003](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=388%2F2003).
39. *Указ* Президента України «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів» від 19 лютого 2007 року N

- 118/2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=118%2F2007>.
40. Указ Президента України «Про Національну раду з питань науки, інновацій та сталого розвитку України» від 21 серпня 2009 року N 664/2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
41. Указ Президента «Про ліквідацію Національної ради з питань науки, інновацій та сталого розвитку України та її секретаріату» України від 2 квітня 2010 року N 492/2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=492%2F2010>.
42. Указ Президента України «Про Раду регіонів» від 9 квітня 2010 року № 533/2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10849.html>.
43. Українська асоціація Римського клубу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://clubofrome.org.ua/corweb/SiteHome/>
44. Українська асоціація Римського клубу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://clubofrome.org.ua/corweb/News/1>.
45. Хартія Землі в дії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://habitat.igc.org/agenda21/rio-dec.htm>.
46. *Що таке* сталий (стійкий) розвиток суспільства / О. Л. Попов, С. Г. Краснокутський, С. В. Артюх. Социум, 21 декабря 2006 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vybory.org/articles/410.html>
47. Columbia University... Ph. D. in Sustainable Development. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.columbia.edu/cu/gsas/departments/sustainable-development/bulletin.html>.
48. *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>.
49. *Rio Declaration on Environment and Development* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://habitat.igc.org/agenda21/rio-dec.htm>.

50. Sustainable Development Indicators [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.sdi.gov>.
51. *US BCSD Partners with Wildlife Habitat Council (WHC)* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.usbcd.org>.